

ЗБРОЯ ТА РЕЧІ ВІЙСЬКОВОГО СПОРЯДЖЕННЯ З ГОРОДИЩА ЛИСТВИН НА ВОЛИНІ

Серед археологічних знахідок городища у с. Листвині Дубнівського району Рівненської області особливе місце займають зброя і спорядження воїна та верхових коней.

Колекція виявлених предметів озброєння представлена майже усіма видами, які були в Київській державі. Сюди входить зброя ближнього бою (меч, сокири, наконечники списів та бойові ножі), дальнього бою (наконечники стріл), а також предмети захисного озброєння, які представлені двома фрагментами панцира. Відносна рідкість знахідок захисного озброєння не тільки на листвинському городищі, але й на інших розкопках загальновідома і пояснюється в основному трудомістким виготовленням, тому ці предмети були дорогими, їх особливо берегли, крім того, користувалася ними незначна частина воїнів - князі, воєводи та князівські дружинники.

Арабський хроніст Ібн-Даста, описуючи військову справу слов'ян-русів початку X ст, зазначив, що вони були озброєні дротиками, списами, а захищалися в бою щитом і кольчугою. Інший арабський хроніст Ібн-Фадлан згадує, що у слов'ян на озброєнні були також сокири, ножі, мечі¹.

Цілих мечів на розкопках у Листвині не знайдено. Виявлений один екземпляр залізного меча у культурному шарі дитинця, представлений невеликим фрагментом, від якого залишилась менша нижня частина леза з довгим загостреним черенком. Довжина збереженого двостороннього леза становила 22,5 см, ширина 3,5 см, та довжина ручки 15 см. Подібні до цього екземпляра мечі виявлені на кількох пам'ятках на території Галицької та Волинської земель.

¹ Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870. С. 245.

До цікавих і рідкісних знахідок слід віднести частково пошкоджений бронзовий наконечник піхов меча, прикрашений з обох сторін однаковим за сюжетом рельєфним орнаментом у вигляді скрученого дракона (рис. 5: 14).

Сюжет у вигляді дракона є типовим для зброї вікінгів Швеції. Найближчою аналогією до описаного наконечника є повністю збережений наконечник з с. Данилівки на південь від міста Саратова, знайдений на березі Волги. Шведський дослідник Т.Я. Арне вважав, що данилівський наконечник є найбільш південно-східною знахідкою цього типу, характерною для зброї вікінгів¹. Майже аналогічний наконечник виявлено біля міста Домброда (Угорщина), який датується X-XII ст.²

На південно-західних землях Русі наконечники піхов є рідкісними знахідками. Один з них оздоблений дещо відмінним орнаментом, знайдено у Звенигороді і датується приблизно X-XI ст.³

Значне місце серед зброї ближнього бою займають сокири. В Листвині виявлено два типи сокир. До 1-го типу належать три сокири, леза яких мають вигляд витянутого сектора (рис. 1: 1,3,4). На одному з цих екземплярів обидві сторони леза орнаментовані суцільними лініями очкових насічок (рис. 1: 4). Довжина цієї сокири 15,5 см, ширина леза у найширшому місці 8 см. Ця сокира, очевидно, була зброєю заможного воїна. Її виявлено в наземному житлі на дитинці городища. Другий тип представляють сокири, які мали широке опущене лезо (рис. 1: 2,5). Обух на одній із них в нижній і верхній частинах мав гостроконечні виступи, що давало змогу міцніше закріпити сокиру на дерев'яну ручку. Аналогічні види сокир широко відомі з розкопок городищ та могильників і датуються X-XIII ст.⁴. Виявлено кілька фрагментів сокир, по яких важко встановити їх тип і призначення.

¹ Arne T. Einige Schwert-Ort bander aus der Wikingzeit. Helsinki, 1928. P. 48.

² Istvan D. A Monfoglato Macyarok. Corvina. Budapest, 1978. S. 47.

³ Ратич О.О. Древньоруські пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957. С. 63.

⁴ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. //САИ, випю Ею 1-36, М-Л. 1966. С. 104-105.

Одним із важливих видів зброї ближнього бою були списи. Наконечники списів з городища представлені трьома добре збереженими екземплярами. Один з них загальною довжиною 28 см мав перо листоподібну форму та округлу конусну втулку, в яку вставлялось ратище (рис. 2: 1). На втулці містився маленький отвір для цвяха, який скріплював наконечник списа з цим ратищем. Два інші наконечники списа були дещо меншими за розмірами і становили 18-20 см. Форма їх леза нагадувала ромб (рис. 2: 2). Як і в попередніх екземплярах, вони мали округлу втулку для дерев'яного держака. Виявлені екземпляри списів належать до найбільш популярного виду озброєння і досить поширені на території Київської держави¹.

Серед значної кількості виявлених ножів (близько 150 екз.) трапляються окремі екземпляри, які могли з успіхом застосуватися у рукопашному бою (рис. 3: 1,5-7). Вони мали вузьке, значно більш видовжене від інших ножів, лезо, розміром від 12 до 22 см з тонкою спинкою та подовжиним черенком. Таких ножів виявлено 14 екземплярів. Загострені черенки ножів насаджувалися на масивну довгу дерев'яну ручку, яка була довша від його черенка. На одному з ножів плоского черенка містились два маленькі отвори для з'єднання заклепками дерев'яної або кістяної ручки.

Головною і єдиною зброєю дальнього бою у мешканців городища був дерев'яний лук та стріли. Залишки самого лука або його окремих складових частин на розкопках не виявлено. Цю прогалину заповнюють наконечники стріл. Майже всі виявлені наконечники стріл добре збереглися, що пояснюється високою якістю матеріалу, з якого вони виготовлені. Незначна частина стріл представлена лише фрагментами, проте і вони дають повну уяву про їхній первісний вигляд і дають змогу встановити форму і призначення наконечників.

Наконечники стріл за основною ознакою поділяються на дві групи: черешкові та втульчасті. До першої групи належить переважна більшість

¹ Арциховский А.В. Русское оружие X-XIII вв. // Доклады и сообщения исторического факультета МГУ. М., 1946. Вып. 4. С. 41-43.

(32 ека.) наконечників стріл здебільшого з гострим шиловидним вузьким черенком, який вставляли в торець ратища (рис. 4: 8, 10, 11, 15-21, 23-26). Вони мали переважно ромбовидну форму з добре заточеними краями леза. Основна частина цих стріл мала довжину 5-7 см. Один з цієї групи наконечник стріли мав децю більший розмір - 9,5 см. Подібні наконечники стріл відомі з дружинних поховань та інших городищ, що розташувалися на незначній відстані від Листвина - у літописному Данилові¹ та Крем"янці².

До цієї групи слід також віднести шість екземплярів наконечників з найбільш розширеним пером у верхній частині, внаслідок чого кінець вістря був оформлений у вигляді тупого кута. Такі наконечники призначались для нанесення широкої різаної рани (рис. 4: 9, 15, 16, 21). Цей тип наконечників був дуже поширений серед кочівників південних степів. Можливо, що ця група наконечників свідчить про військові зіткнення кочівників з захисниками городища Листвина.

Виявлено також наконечники листоподібної форми, які також широко представлені на городищі (рис. 4: 18, 23-25). Окремий вид першої групи представляють наконечники стріл, які в основному призначались для пробивання пластинчастих доспіхів, шоломів, щитів. Вони підтверджують про застосування захисного озброєння воїнами городища. Це вузькі шиловидні наконечники, які у перерізі мають чотиригранну або ромбовидну форму (рис. 5: 5-13). Хронологічні рамки цих типів наконечників припадають на X-XIII ст.³

До рідкісних знахідок цього виду зброї слід віднести також наконечники стріл, так званих сулиць. П"ять екземплярів сулиць, виявлених у культурному шарі дитинця, мали плоске гостромонечне перо листоподібної форми (рис. 2: 3, 5-8). Кінці черенків, загострені і зігнуті на 4-5 мм під гострим кутом, для кращого з"єднання вбивались

¹ Раппопорт А.П. Данилов //КСИА. М., 1971. Вып. 125. С. 85.

² Фонди Кременецького краєзнавчого музею.

³ Медведев А.Ф. Ручное металлическое оружие. Лук, стрелы, самострел VIII-XIV вв. //САИ. 1966. Вып. Е 1-36. С. 81.

у ратище. Довжина наконечників сулиць становила 10-16 см, ширина пера в середній частині - 2,5-4 см. Найближчою аналогією можуть бути наконечники сулиць з Плісеська¹. Друга, втульчаста група представлена незначною кількістю (12 екз.) наконечників з конічною втулкою, за допомогою якої насаджувались на ратище (рис. 4: 1-6, 12-14, 22). З них 6 наконечників стріл належать до типу двошпичних та 5 до плоских з листоподібним пером. Особливо слід виділити стрілу з перекрученою втулкою, що являє собою рідкісну знахідку на розкопках взагалі (рис. 5: 4). Аналогії згаданих наконечників стріл (за винятком стріли з перекрученою втулкою) частіше трапляються на городищах у Дорогочині², Гродно³, Волковиську⁴, Полоцьку⁵, що розташовані на погранично-західних землях Київської держави, ніж на Волині. Відносну рідкість знахідок втульчастих наконечників стріл можна пояснити менш активними контактами з західними слов'янами, на території яких подібний тип наконечників значно перевищує черешковий⁶.

Крім озброєння на розкопках виявлені предмети, що належать до захисного виду озброєння. Це дві залізні пластини від панцира, які виявлені в наземній споруді дитинця. Пластини мають прямокутно-видовжену форму, їхні розміри - довжина 7 см, ширина 3 см, товщина 0,6 см. На краях кожної пластини зроблено по 9 отворів для прикріплення їх за допомогою ниток або тоненьких шкіряних смужок до шкіряної або тканинної підкладки. Про застосування подібних

¹ Кучера М.П. Древній Плісеськ // АП УРСР. К., 1962. Т. 12. С. 75.

² Musianowicz K. Drohiczun we wczesnym sredniowieczu. Warszawa. MW, 1969. Т. 6. S. 7-232.

³ Воронин Н.Н. Древний Гродно. // МИА. 1954. №41. С. 37.

⁴ Зверуго Я.Г. Древний Волковиськ. X-XIII вв. Минск, 1975. С. 103.

⁵ Штихов Г.В. Древний Полоцк. Минск, 1975. С. 95.

⁶ Nadolski A. Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI, XII wieku. Łódź, 1954. Tab. XXX-XXXII. S. 188-197.

пластинчастих панцирів свідчать матеріали з Новогрудка¹, Воїня² та інших пам'яток, які датуються XI-XII ст.

Можливо, в оборонців городища були ще інші захисні види озброєння - шоломи, кольчуги, щити. Найближчою знахідкою, що підтверджує наявність такого виду озброєння, можна вважати позолочений шолом, який випадково був виявлений у 1925 р. у с. Мокрому біля м. Дубно³.

Частина знахідок представлена предметами спорядження вершника та коня, що переконливо свідчить про значну роль кінноти у складі міського гарнізону Листвина. Кіннота на той час була основним засобом швидкого переміщення у ході бойових дій.

Із предметів цього типу виявлено шпори, вудила, псалії, кільця від кінської упряжі різного стану збереження. Найбільш різноманітну колекцію представляють шпори - атрибути феодално організованих кінних воїнів, знак лицарського рангу та гідності⁴, які можна поділити на два типи.

До першого типу відносимо цілу і одну фрагментовану шпору, яку датовано найдавнішим періодом. Обидві шпори виготовлені технікою ковки з круглистою дроту. Вони мали злегка загнуті до середини дуги, у верхніх частинах яких знаходились невеликі кульковидні виступи з шипами (рис. 5: 2; 6: 5). Цей тип шпор за аналогією з іншими пам'ятками датуються IX - X ст.

До другого типу слід віднести дві шпори з довгастим виступом, на кінці якого знаходиться пірамідальний шип (рис. 5: 1; 6: 7). Шпори мали звужені дуги, на обох кінцях яких знаходились подібні округлі отвори для ремінців. Одна із фрагментованих шпор була орнаментована насічкою і інкрустована мідним тоненьким дротом (рис. 6: 7). Така

¹ Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок. Л., 1981. С. 95.

² Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966. С. 79.

³ Кирпичников А.Н. Русские шлемы X-XIII вв. //САИ. 1958. №4. С. 51.

⁴ Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси X - XII вв. //САИ. Л., 1973. Вып. Е 1-36. С.57.

шпора, очевидно, була парадною у багатого воїна городища. Цей тип шпор широко представлений на городищах Пліснеська¹, Галича², а також на території Польщі³, Чехії⁴. Вони датовані IX - XI ст.

У Листвині виявлено псалії від вуздечок упряжі коня, які були виготовлені з різних матеріалів. Один з них фрагментований. За збереженою частиною вдалося повністю встановити його первісний вигляд. Псалій виготовлений з тонкої залізної пластини і нагадує форму коромисла з трикутноподібним виступом у середній частині. В його верхній і нижній частинах зроблено два прямокутні отвори для з'єднання з вудилом. На лицевій стороні псалія нанесено орнамент у вигляді врізаних паралельних ліній, в окремих місцях яких простежено інкрустацію з тоненьких бронзових дротиків (рис. 6: 1). Розміри збереженої частини псалія - 7 см, висота виступу від отвору 3,2 см. Майже аналогічний псалій був виявлений на посаді городища у Новогрудку і датується X-XI ст⁵.

Простішими є виявлені ще два залізних псалії. Перший з них представлений стержнем і в розрізі мав овальну форму. У середній його частині зроблено два отвори (рис. 6: 2). Довжина стержня 13,5 см, товщина 0,8 см. Аналогічні псалії, які датуються X-XI ст⁶ виявлено в Пліснеську⁷, Судовій Вишні⁸, Белзі⁹.

Виявлено також два кістяні псалії. Один з них має вигляд видовженого стержня з розширеними трапецієподібними кінцями. В середній частині корпусу псалія зроблене неглибоке кругле заглиблення.

Другий екземпляр представлений у вигляді напівфабриката, який

¹ Кучера М.П. Древній Пліснеськ. // АП УРСР. К., 1962. Т.12. С. 62.

² Пастернак Я. Старий Галич. Краків-Львів, 1994. С.752.

³ Nadolski A. Studia nad uzbrojeniem... Tab. XXXV-XXXVI. S. 80-83, 202.

⁴ Hruby V. Stare Mesta. Praha, 1955. P. 182.

⁵ Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок... С. 3.

⁶ Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси... С. 57.

⁷ Кучера М.П. Древній Пліснеськ... С. 125.

⁸ Ратич О.О. Результати дослідження давньоруського городища "Замчища" в Судовій Вишні. // МДАПВ. К., 1972. Вип. 4. С. 116.

⁹ Фонди відділу археології Інституту Українознавства ім. І. Крип'якевича у Львові. Розкоп В.М. Петегрича.

був виявлений в ремісничій майстерні косторіза. За своїми зовнішніми ознаками він нагадує коромисло зі звуженими до середини кінцями.

На розкопках виявлено лише одне вудило, яке складалося з залізного стержня і двох рухомих кілець по краях.

Серед виробів, які належать до спорядження коня, можна віднести групу круглястих масивних кілець від упряжі (рис. 6: 8,10-13). Зовнішній діаметр їх становив 3,5-5 см.

Отже, знайна кількість предметів озброєння, спорядження воїна і бойового коня, яка була виявлена на розкопках городища, дає підставу стверджувати про високий рівень військової справи у жителів городища Листвина. Майже усі ці види озброєння та військового спорядження свідчать про існування тут військового стану.

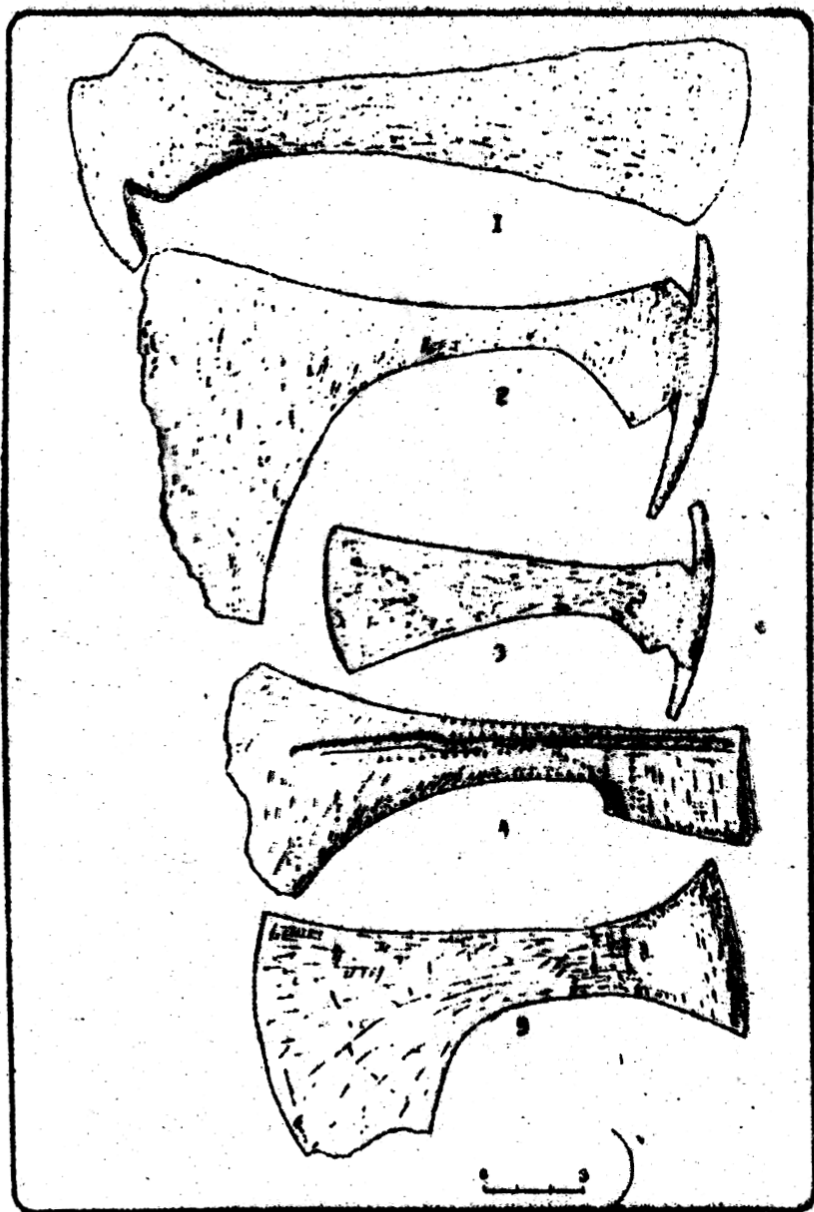

Рис. 1. Листвин. Городище.
1-5 - сокири.

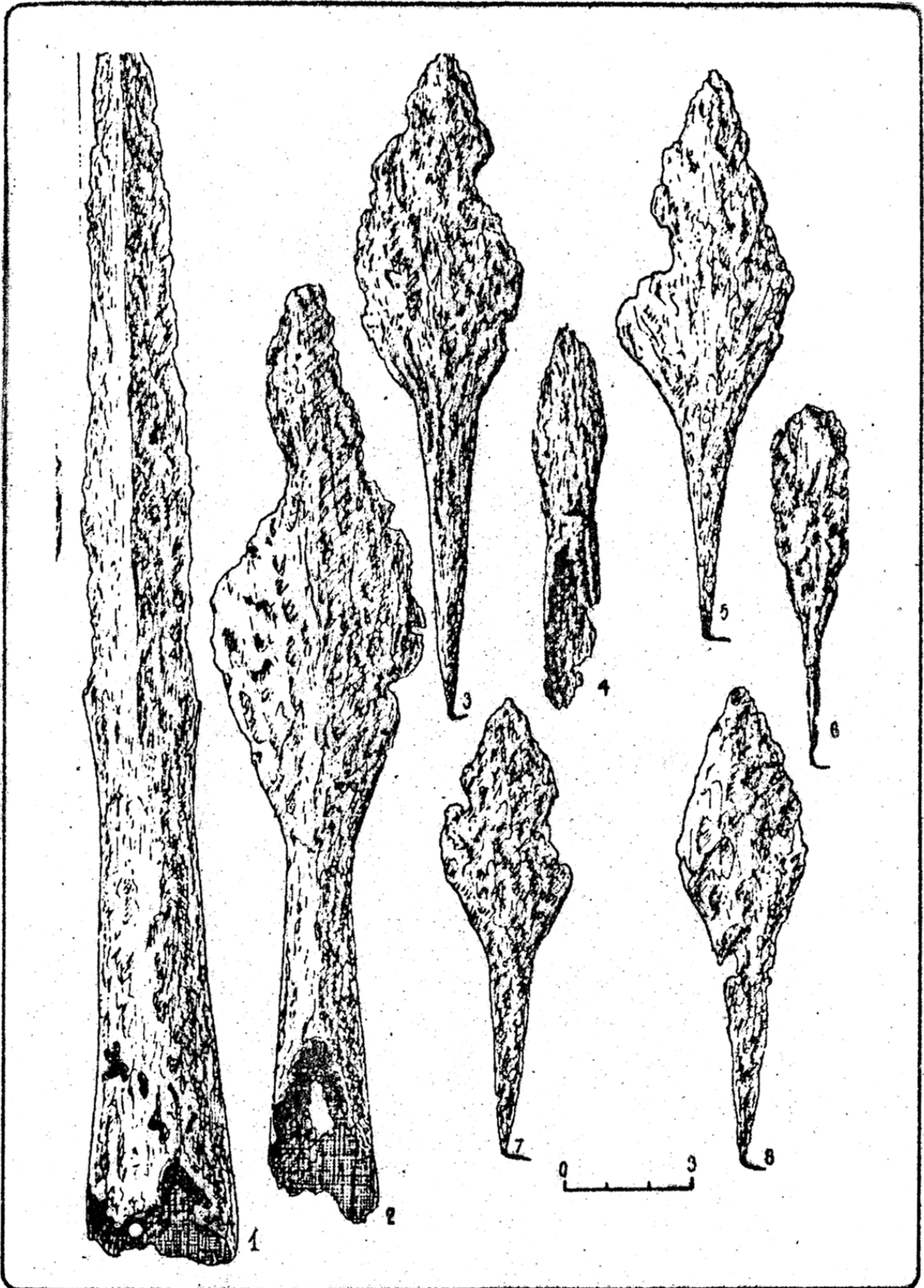

Рис. 2. Листвини. Городище:
1-2 - наконечники списів, 3, 5-8 - наконечники сулиць,
4 - наконечник стріли.

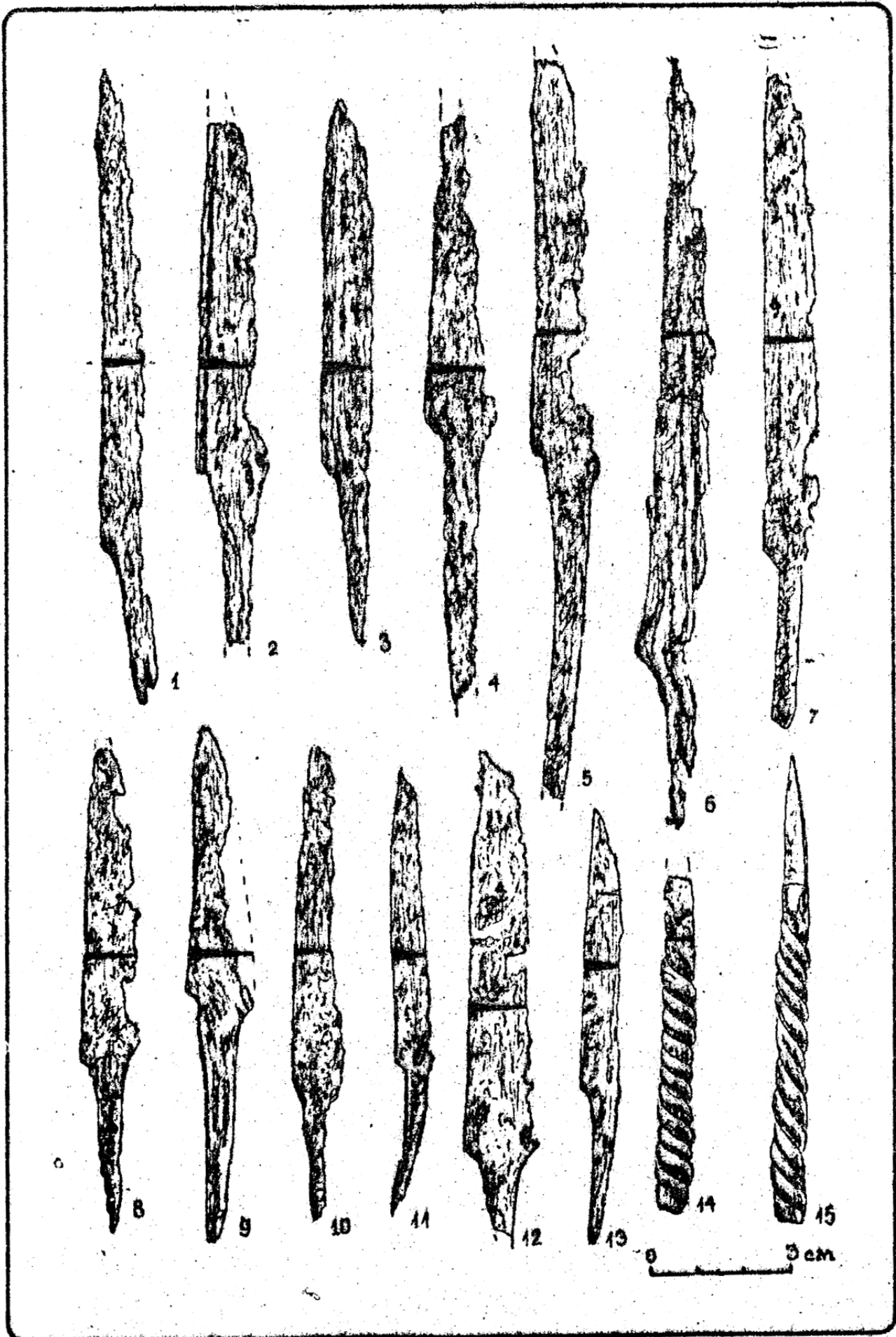

Рис. 3. Листвин. Городище:
1,5-7 - бойові ножі.

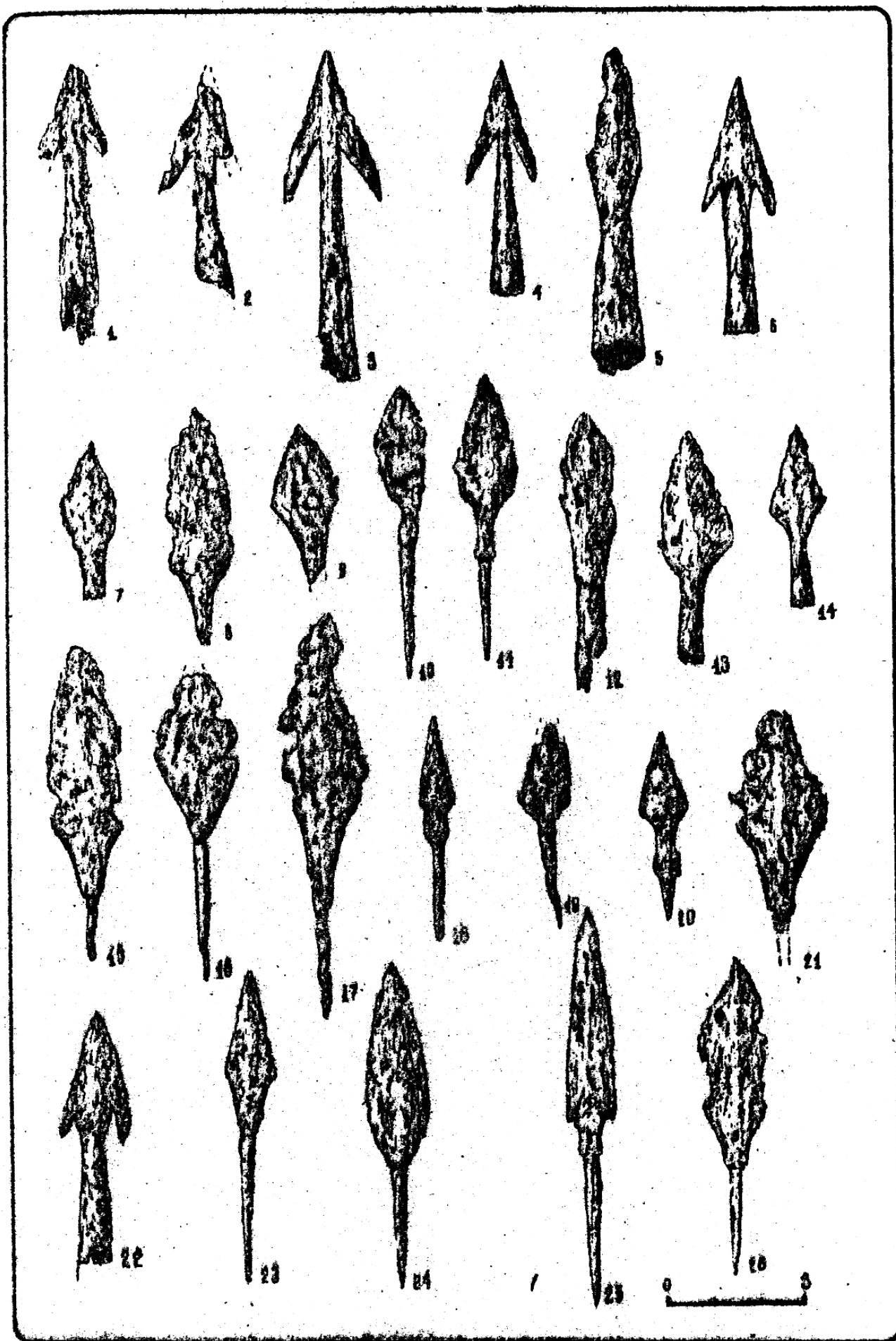

Рис. 4. Листвиш. Городище:
1-26 - наконечники стріл

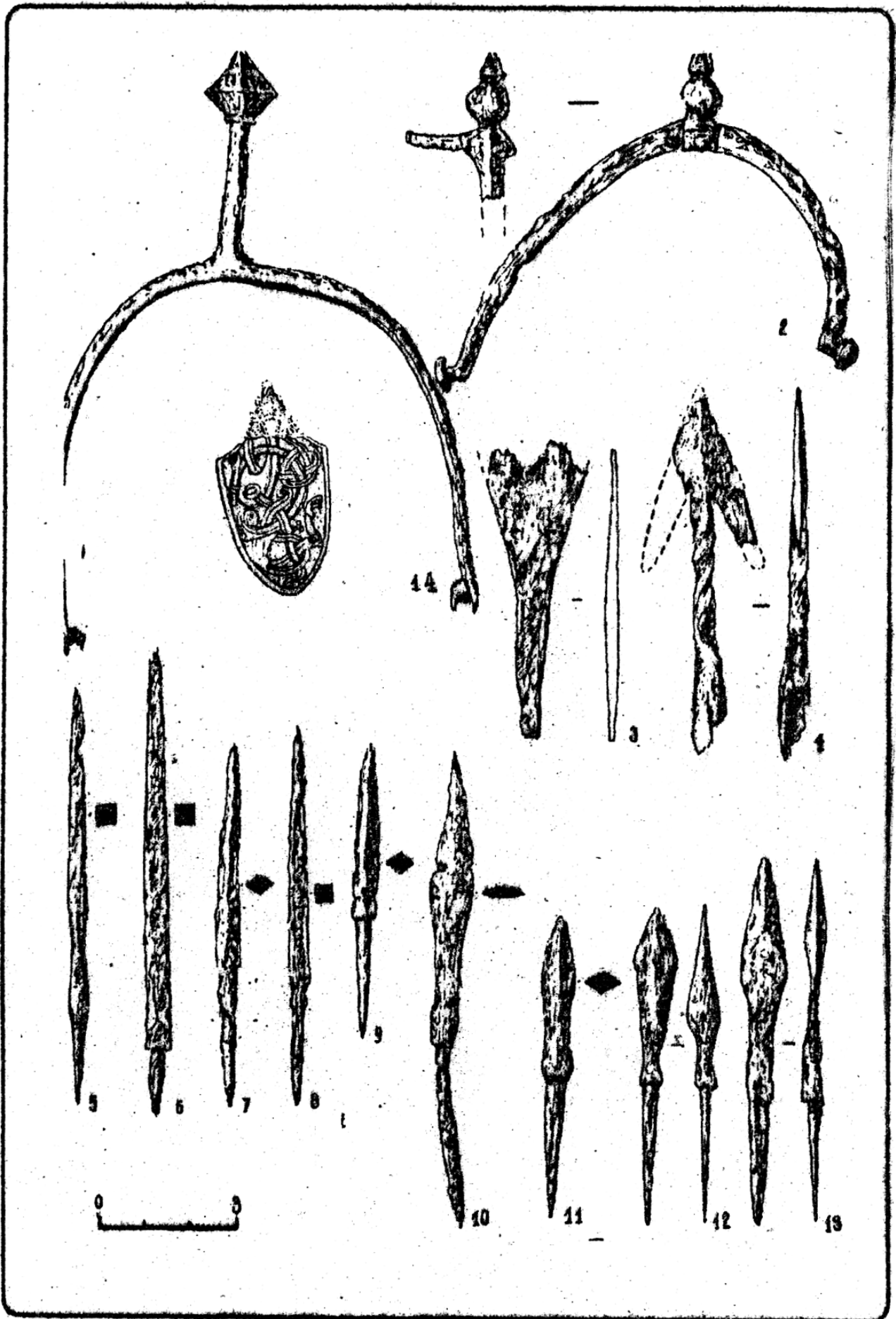

Рис. 5. Листвин. Городище:
1-2 - шпори; 3-13 - наконечники стріл;
14 - наконечник піхви меча